

ERFGOED BRUSSEL

December 2016 | N° 21

Dossier **VICTOR BESME**

Varia **HET WATERLOO MEMORIAL TE EVERE**
HET HAPHUIS

GODIVA
Chocolaat

VARIA

HET WATERLOO MEMORIAL TE EVERE

DE RESTAURATIE VAN *BRITANNIA*

MIEKE GOEGBUER EN JAN DE KESEL,
AVAPARTNERS ARCHITECTS & PLANNERS

DEREK BIRONT,
METAFOSE

De allegorische figuur Britannia in de steigers (© AVAPartners).

HET WATERLOO MEMORIAL OP DE BEGRAAFPLAATS TE EVERE IS EEN HERDENKINGSMONUMENT VOOR DE BRITSE MILITAIRES DIE SNEUVELDEN IN 1815 BIJ DE SLAG BIJ WATERLOO. Het werd ingehuldigd op 26 augustus 1890, door de zoon van koningin Victoria, prins George, de hertog van Cambridge. De Commonwealth War Graves Commission staat in voor de zorg en het onderhoud van het herdenkingsmonument, in opdracht van het Ministry of Defence. In de aanloop naar de 200ste verjaardag van de Slag bij Waterloo in juni 2015 werd beslist het monument te onderwerpen aan een restauratiecampagne. Avapartners Architects & Planners, gespecialiseerd in restauraties van monumenten, kreeg de opdracht toegewezen en werkte voor het beeldhouwwerk samen met Metafose, gespecialiseerd in metaalrestauraties.

De monumentale beeldengroep met de allegorische figuur van Britannia werd ontworpen door de Belgische beeldhouwer Jacques de Lalaing (1858-1917) en uitgevoerd in galvanoplastiek in 1888 door de firma Alker uit Haren. De stenen basis in de vorm van een uitvergroete sarcofaag op een rechthoekige natuurstenen sokkel, waaronder een ondergrondse crypte verscholen zit, is een ontwerp van architect Oscar Geerling¹ (afb. 1).

TECHNIEK EN MATERIAAL BEELDENGROEP

Bij de techniek van galvanoplastiek wordt gebruik gemaakt van een elektrolytisch procédé om metaal in oplossing te laten neerslaan. Het principe berust op het feit dat metalen in bepaalde vloeistoffen kunnen oplossen. Deze 'baden' hebben de eigenschap elektrisch geleidend te zijn (= elektrolyt). Door een elektrische stroom door het bad te jagen kan men metaal laten neerslaan op een ander materiaal. Het spreekt voor zich dat de ontdekking en evolutie van deze techniek erg nauw

verbonden waren met die van de elektriciteit in de eerste helft van de 19de eeuw. Oorspronkelijk werd deze techniek gebruikt om metalen te bedekken met een ander metaal, bijvoorbeeld voor het vergulden van zilver of koper. Men ontdekte rond 1840 echter dat het ook mogelijk was metaal te laten neerslaan op materiaal dat niet elektrisch geleidend is (bijvoorbeeld plaaster), door hierop eerst een laagje grafiet aan te brengen.

Uit deze ontdekking ontstonden twee technieken. De eenvoudigste laat een metaal (bijvoorbeeld koper) neerslaan op een vorm in een relatief hard materiaal, zoals plaaster. Een dun laagje koper wordt afgezet, met als resultaat een koperen vorm met plaasteren kern. Doordat het metaal min of meer vrij wordt opgebouwd in het elektrolytisch bad, gaat de detaillering van de vorm verloren naargelang de laag dikker wordt. Daardoor is bij deze techniek

Afb. 1

Het Waterloo Memorial na restauratie (A.De Ville de Goyet, 2014©G0B).

steeds sprake van een zeer beperkte wanddikte, die niet zelfdragend is. Vermits de kern meestal behouden blijft bij dergelijke objecten, spreekt men hier van een kerngalvano.

Een tweede techniek is ietwat complexer: men laat het metaal neerslaan in een negatieve mal, die aan de binnenzijde voorzien is van een grafietaalage. Voor deze mallen gebruikte men in de 19de eeuw vaak *gutta percha*, een soort flexibele rubber die niet wordt aangetast in de elektrolytische baden. Het principe is hetzelfde als dat van de kerngalvano, maar doordat de laagdikte nu aan de binnenzijde aangroeit, verliest men geen detaillering. Zo kan men zelfdragende delen maken in

bijvoorbeeld koper. Meestal worden er meerdere kleinere stukken gemaakt, die men dan achteraf aan elkaar bevestigt met tinsoldeer. Zo bekomt men een holle vorm die aan de buitenzijde een getrouwe kopie is van het origineel — vandaar holgalvano. Deze techniek werd gebruikt voor het monument te Evere.

Deze innoverende techniek leek in de tweede helft van de 19de eeuw een veelbelovend alternatief voor het traditionele bronsgieten. De galvanoplastiek paste perfect binnen een geïndustrialiseerde kunstmarkt. Voor de reproductie van bestaande werken waren nu immers minder arbeidskrachten nodig. Een ander belangrijk voordeel was dat

de benodigde hoeveelheid metaal en dus ook de kostprijs beperkt konden worden. Voor het gieten had men immers een minimale wanddikte nodig om het metaal te laten vloeien. Dit was echter ook de achilleshiel van het procédé. Maar al te vaak werd om economische redenen een (veel) te dunne wanddikte (1 tot 4 mm) opgebouwd, terwijl het technisch perfect mogelijk was die dikker te maken. Om de dunne 'schaal' extra stevigheid te bieden, werd aan de binnenzijde soms een dikkere laagsmeltende legering (op basis van lood of zink) aangebracht, al dan niet in combinatie met een ijzeren binnenstructuur. Geen van beide oplossingen bood echter soelaas op langere termijn,

DE FIRMA ALKER

Charles Alker was afkomstig uit Saint-Amand nabij Valenciennes. Hij werkte samen met Théophile Geymet te Parijs, vooraleer hij zich rond 1870 zou vestigen te Brussel.

1867 Geymet & Alker – *Fabricants de Produits chimiques et d'Appareils pour la Photographie et d'Électricité*¹ – Vestiging van Théophile Geymet en Charles Alker. Het bedrijf was gevestigd te Parijs, niet ver van de Beurs, en was actief in de chemische sector (fotografie en elektrochemie).

1870 Geymet & Alker – Opening filiaal te Brussel, Leuvenseplein 8.

1873 Ch. Alker en Geymet & Alker, zelfde adres.

1875 Alker et Chotteau, nog steeds op hetzelfde adres.

Ca. 1875 Oprichting van een productie-atelier te Haren – Vilvoorde.

1875-1876 Aankoop pand Koningstraat 25-27, gevelontwerp met door galvanoplastiek vervaardigde decoratieve elementen².

1877 Voorstel van Alker voor herstel van de Congreskolom met behulp van galvanische technieken³.

1877-1878 Vervaardiging beeld 'Jan van Eyck' te Brugge door Hendrik Pickery in galvanoplastiek.

1878 Vervaardiging beeld 'Peter-Jan De Smet' te Dendermonde door Auguste Fraikin⁴.

1885 Vervaardiging beeld 'Franse Furie' te Antwerpen door Georges Geefs⁵. Vervaardigd door firma Dupont & Alker⁶.

1888 Vervaardiging monument 'Waterloo Memorial' te Evere door Jacques de Lalaing⁷.

NOTEN

1. GEYMET, Th. en ALKER, C., *Épreuves positives sur fond d'or, d'argent & de couleurs*, Parijs, 1867.

2. ENGELS, R. en DUQUESNE, S., 'De gevelrestauratie van een herenhuis aan de Koningstraat in Brussel: eerdere herstel voor een 19de-eeuws monument', *Monumenten, Landschappen en Archeologie*, 30/3 (2011), p. 22-41.

3. ALKER, C., *Projet de restauration et de conservation de la colonne du Congrès à Bruxelles*, Brussel, 1877.

4. STROOBANTS, A., *Verering verbeeld. Dendermondse standbeelden en monumenten*, Dendermonde 1998, pp. 3-4. Wij hebben deze gang van zaken echter niet kunnen staven aan de archivalische documenten zelf en baseren ons dus op de synthese van Stroobants.

5. Zie hiervoor: GROBET, N., *Een onderzoek naar de evolutie van de vrijstaande monumentale sculptuur in het Antwerpse stadsbeeld tot het einde van de 19de eeuw*, (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven), 1993, pp. 112-116.

6. *Exposition internationale d'Électricité. Paris 1881. Catalogue général officiel*, Parijs, 1881, p. 86.

7. Er zijn ons nog een aantal andere monumentale galvanoplastieken bekend die vermoedelijk ook bij Alker gemaakt werden, maar in het kader van dit onderzoek hebben we dat niet kunnen verifiëren. Het gaat om een beeld van de godin Ceres op de voormalige Hallen van Elsene (een beeld van Louis Samain, 1878-1879 – afgebroken in 1971) en een beeld van Sint-Niklaas op het huis 'In den Vos' aan de Grote Markt van Brussel (een beeld van Jean Laumans, 1883-1884).

Afb. 2a

Voegwerk bovenzijde sokkel voor de restauratiewerken (© AVAPartners).

Afb. 2b

Oxidatie onder recent verwijderde rode voegen, voor restauratie (© AVAPartners).

zeker niet bij monumentale beelden. De laagsmeltende legeringen waren goedkoop en konden eenvoudig worden aangebracht, maar ze waren niet erg stevig. IJzer is uiteraard wél steviger, maar kan snel beginnen roesten, waardoor het grote spanningen kan veroorzaken aan de binnenzijde van de sculptuur.

Deze negatieve aspecten wogen op korte termijn echter niet op tegen de belangrijke economische voordelen. In Engeland, Frankrijk en Duitsland ontstond in de tweede helft van de 19de eeuw dan ook een bloeiende industrie waarbij voornamelijk grafkunst en -ornamentiek werd geproduceerd volgens dit nieuwe procédé, naast een groot aantal publieke monumenten. Daarenboven was het een zeer efficiënte methode om getrouwe reproducties te maken voor interieurdecoratie. In België bleef de productie relatief beperkt, zeker wat monumentale beelden betreft. Zo is ons slechts één firma bekend die dergelijke beelden produceerde in België: het bedrijf van Charles Alker.

Er is geen archiefonds gekend van het bedrijf en ook over de ontstaansgeschiedenis van het ontwerp van de Lalaing (1889-1890) en de keuze voor de galvanoplastiek zijn geen archiefdocumenten bewaard gebleven. Voor de periode na 1890 zijn ons geen monumentale galvanoplastieken in België bekend. Het lijkt alsof de geringe kwaliteit van deze veelbelovende techniek al snel duidelijk werd en de publieke overheden (en de beeldhouwers) dus ook niet meer geneigd waren om, ondanks de goedkopere prijs, voor een galvanoplastiek te kiezen. Het beeld van Jan Van Eyck moest al in 1894 ingrijpend hersteld worden, het was *'gesceurd boven de cnoesel'* en werd ook daarna nog meerdere malen van zijn sokkel gehaald om gerestaureerd te worden. In 1901 werd de Franse Furie als onherstelbaar beschouwd en vervangen door een kopie in gegoten brons (momenteel bewaard in het openluchtdepot van het Middelheimmuseum te Antwerpen). Het beeld van pater De Smet hield het langer uit, maar bezweek in

1982 en viel van zijn sokkel. Het werd eveneens als onherstelbaar beschouwd en later vervangen door een kopie in kunsthars.

Net als het beeld van Van Eyck, is het Waterloo-monument ondanks de vele herstellingen nog steeds bewaard gebleven en bevindt het zich in relatief goede staat. Ironisch genoeg bleef het memoriaal te Evere misschien net bewaard omdat het in een minderwaardig materiaal werd vervaardigd. Zo zou het tijdens de Eerste Wereldoorlog niet door de Duitsers omgesmolten zijn tot artillerie omdat het geen brons was².

VOORONDERZOEK EN INVENTARISATIE

Het vooronderzoek moest de aangegeven restauratieopties definiëren en leiden tot een onderhoudsplan zodat op termijn ingrijpende restauraties beperkt kunnen worden. Er werd een gedetailleerde inventarisatie van de conditie en de schade uitgevoerd.

Sokkel en omgeving

De verhardingen rondom het monument én de sokkel zijn vervaardigd uit een paars-rode natuursteen. Enkel voor de muur, ter hoogte van de toegang van de crypte (slagen van de toegangsopening), werden minderwaardige stenen gebruikt waarvan de oppervlakte afschilferde. Het voegwerk verkeerde in slechte staat en bestond uit verschillende soorten, kleuren en samenstellingen. Verschillende voegen bleken te snel gekrompen tijdens het droogproces, waardoor spleten ontstaan waren, met risico op vochtinfiltratie. Onder het recentere rode (en brede) voegwerk werd een groene laag oxidatie van het beeldhouwwerk teruggevonden op restanten van de oorspronkelijke fijne beige voeg (afb. 2a, 2b et 2c).

Afb. 3
Openstaande barst met insijpeling tot gevolg (© Metafose).

Afb. 4
Oude herstellingen met polyesterhars scheuren opnieuw open. (© Metafose).

De crypte onder de sokkel wordt gevormd door een getoogd tongewelf. Verschillende bakstenen bleken sterk beschadigd: de oppervlaktelaag van verschillende stenen was door de hoge vochtigheid en vorstschade losgekomen. Op bijna alle baksteenoppervlakken kwamen witte vlekken en zoutuitslag voor. Het uitkristalliseren van de zouten gaat gepaard met een volumetoename, wat zorgt voor verpoedering en afschilfering van het baksteenmetselwerk. Het rode voegwerk bleek volgens onderzoek een hydraulische kalk, roodgekleurd door toevoeging van gebroken rode baksteen. Dit voegwerk verkeerde nog in redelijk goede staat.

Het smeedijzeren hekwerk dat de crypte afsluit vertoonde op verschillende plaatsen sporen van corrosie. Bovendien was het sluitsysteem op de muur volledig verdwenen. Hierdoor kon het opendraaiende hekwerk niet meer worden afgesloten. Wél waren er nog duidelijke sporen van een metalen plaat op het parement terug te vinden en kon de

oorspronkelijke grootte duidelijk afgelezen worden aan de hand van de schade aan het metselwerk en sporen van het onderhoudsschilderwerk langs de rand van de oorspronkelijke plaat.

De galvanoplastiek in het algemeen

In 2004 werd een relatief ingrijpende restauratiebehandeling uitgevoerd onder leiding van de Britse restaurator A. Naylor. Hierbij werden een aantal structurele problemen behandeld. Het belangrijkste aspect was het gebruik van een polyesterhars om de algemeen verspreide barsten, scheuren, openstaande naden en lacunes in te vullen. Voor de restauratiegeschiedenis en een uitgebreider verslag van die laatste behandeling verwijzen we naar het artikel van E. Otten in het tijdschrift *Monumenten, Landschappen en Archeologie*³.

De toestand van het beeldhouwwerk eind 2014 was matig. De meest opvallende schade was het deels losraken van de herstellingen uit

2004 – een aanzienlijk probleem, vermits de schade algemeen verspreid was. Dit lag volledig binnen de verwachtingen, vermits de aard van het materiaal waaruit de sculptuur is vervaardigd andere karakteristieken heeft dan het polyesterhars waarmee het hersteld werd. Metaal is enigszins plastisch en kan dus wat 'meegeven', terwijl polyester vrij hard en bros is. Daarnaast is ook de uitzettingscoëfficiënt onder invloed van warmte anders dan die van het kunsthars. Eens er zich een klein defect heeft gemanifesteerd (haarscheurtjes bijvoorbeeld) kan er ook vocht indringen, waardoor het aftakelingsproces nog versneld wordt (afb.3).

Anderzijds moet gesignaleerd worden dat een substantieel deel van de reparaties uit 2004 wel intact zijn gebleven. Het is niet mogelijk om een duidelijke oorzaak te vinden waarom sommige verbindingen stand hielden en andere niet. Ongetwijfeld heeft dit te maken met lokale spanningsverschillen. De oorzaak van de meeste oorspronke-

Afb. 5a
Herstelling sarcofaag met behulp van inboetstuk in uitvoering (gebruik makend van deel gebroken padsteen) (© AVAPartners).

Afb. 5b
Herstelling sarcofaag na afwerking met identieke eindbekapping (© AVAPartners).

Afb. 6
Omzichtig weggappen van voegen, zonder slijpwerk (© AVAPartners).

lijke barsten en scheuren lag enerzijds aan de zwakke verbindingen tussen de origineel samengestelde delen en anderzijds aan de smeedijzeren binnenstructuur die corrodeerde. Door het uitzetten van het ijzer kwam er veel druk op het beeld van binnenuit, wat resulteerde in scheuren en barsten. Aangezien deze structuur op de meeste plaatsen verwijderd werd of vervangen door roestvast staal, is een van de belangrijkste oorzaken dus opgelost. Dit doet vermoeden dat de huidige problematiek voornamelijk te wijten is aan het feit dat de gebruikte materialen, d.w.z. polyesterhars en de koperen galvanoplastiek, niet voldoende compatibel zijn (afb. 4).

De inwendige structuur van het beeld werd onderzocht met behulp van endoscopie, via bestaande openingen. Het achterste gedeelte (met de figuur van Britannia) is de enige zone waar een noemenswaardige stalen binnenstructuur aanwezig is. Deze werd tijdens de laatste restauratiecampagne grotendeels vervangen door een inerte struc-

tuur in roestvrij staal en is daardoor voorlopig niet onderhevig aan stabiliteitsproblemen.

Beschermlaag

Bij de behandeling in 2004 werd het volledige beeld beschermd met een laag microkristallijne was. Omwille van de restauratie met polyester diende deze laag aangebracht te worden, waardoor ze minder efficiënt is. Op buitenbeelden is de levensduur van een waslaag bovendien beperkt. Afhankelijk van de lokale omstandigheden (al dan niet beschut, een groene omgeving of veeleer stedelijke context...) kan een waslaag zes maanden tot enkele jaren meegaan.

Patina

Het oppervlak vertoont een typisch corrosiepatroon voor buitenbeelden gemaakt uit een koperlegering. Na verloop van tijd vormt zich een lichtgroene kopersulfaatpatina, waarbij groene zones worden afgewisseld met donkere (zwarte) delen. De oorzaak hiervan ligt in de aard van de atmosferische omgeving in combi-

natie met het gebrek aan adequaat onderhoud en/of beschermingslagen. Deze oppervlakkige corrosie kan in veel gevallen de leesbaarheid van de sculptuur negatief beïnvloeden. Hier is dit echter niet het geval. De leesbaarheid wordt door de vrij algemeen verspreide donkere zones nauwelijks verstoord. Op sommige plaatsen komt dit de sculpturaliteit van het werk zelfs ten goede. De donkere zones bevinden zich voornamelijk in de dieper gelegen delen, waardoor de reliëfwerking versterkt wordt.

BEHANDELING

Sokkel en omgeving

De paars-rode natuursteen komt niet frequent voor in onze streken en bleek ook bij verschillende natuursteenexperten (WTCB e.a.) niet bekend: volgens petrografisch onderzoek blijkt het om Lithische areniet te gaan. Gezien de korte uitvoeringsperiode van de restauratiewerken moest dringend een alternatieve steen worden gevonden: de Franse natuursteen Sebelier bleek

Afb. 7a

Grote voegen net opgevoegd met rode mortel en uitgetrokken fijnere voegen hierin (© AVAPartners).

Afb. 7b

Detail: direct opvoegen van de fijnere voegen met beige mortel (nat-in-nat techniek) (© AVAPartners).

Afb. 8a

Verdwenen sluitplaat hekwerk (© AVAPartners).

Afb. 8b

Definitieve sluitplaat hekwerk, net voor afwerking (© AVAPartners).

Afb. 9a

Barst voor behandeling (© Metafose).

Afb. 9b

Barst na invulling, de omliggende zone is nog niet behandeld met microkristallijne was (© Metafose).

een sterk vergelijkbare structuur en grote uiterlijke overeenkomsten met de oorspronkelijke steen te vertonen. Om geen risico's te nemen werd, in overleg met de Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, beslist om bij wijze van testcase slechts één grote doorgebroken padsteen door een nieuwe natuursteen in Sebeler te vervangen. De restanten van de doorgebroken padsteen konden vervolgens aangewend worden als bouchon

voor een beperkte herstelling aan de sarcofaag. Eén afgebroken steenschil werd terug verlijmd (afb. 5a en 5b).

Het merendeel van het voegwerk werd manueel uitgekapt. Slechts enkele oorspronkelijke fijne voegen in de meest beschermde zones konden behouden blijven (afb. 6). Wegens de schade aan de randen van de natuursteen was het bekomen van de oorspronkelijke fijne beige voeg niet meer mogelijk. In overleg met het

ganse bouwteam werden de brede voegen volledig ingevoegd met rood voegwerk. Tijdens het droogproces werd een fijnere holte in de rode voeg uitgetrokken en onmiddellijk opgevuld met een fijne beige voeg. Door deze beide voegen nat in nat uit te voeren vormen deze één geheel. Hierdoor wordt visueel het oorspronkelijke beeld hersteld (afb. 7a en 7b). Voor de voegmortel werd opnieuw gebruik gemaakt van een kalkmortel, waaraan puzzolaan werd toegevoegd voor een betere bestendigheid tegen de grote waterbelasting.

Aangezien aan de basis van de problematiek — vochtinfiltratie in de crypte — niet kon verholpen worden zonder extreem dure en bijgevolg niet te verantwoorden ingrepen, werd beslist om hier geen grote ingrepen uit te voeren en het huidige nog vrij beperkte verweringsproces als aanvaardbaar te beschouwen. De zouten op het bakstenen oppervlak werden afgeborsteld. De voorziene vervanging van enkele beschadigde rode bakstenen werd niet uitgevoerd omdat die herstellingen visueel storend zouden werken. Het rode voegwerk werd eveneens behouden vermits het nog in relatief goede staat verkeerde.

Het metalen hekwerk werd volledig gedemonteerd, verzinkt en met een donkergrijze verf beschermd en afgewerkt. De metalen sluitplaat werd gereconstrueerd volgens de resterende sporen en de sluiting werd hersteld (afb. 8a en 8b).

Het beeldhouwwerk

Er werd een grondige reiniging uitgevoerd van het oppervlak. Loszittend vuil zoals bladeren en stof werd verwijderd met perslucht. Daarna werd het geheel gereinigd met white spirit. Het beeld werd gedroogd met behulp van niet pluizende katoenen doeken. Over het algemeen zijn er openstaande naden, kleine scheuren en barsten over

Afb. 10

Aanbrengen van de microkristallijne waslaag – lichte verdonkering van het algemene aspect (achtergrond) (© Metafose).

het gehele oppervlak van het monument te vinden. Deze werden opgevuld met een getinte microkristallijne was. Deze ingreep is reversibel en brengt geen nieuwe spanningen teweeg in het metaal van het monument. De was blijft na uitharding enigszins flexibel. De voegen worden op die manier afgesloten, waardoor de waterinsijpeling beperkt blijft (afb. 9a en 9b).

Na evaluatie van het volledige oppervlak bleken enkele oude restauraties en opvullingen op te vallen door verschil in kleur. Op deze plaatsen werden lokaal enkele retouches uitgevoerd met behulp van acrylverf en gepigmenteerde was. Deze zones zijn nu beter geïntegreerd in het geheel. Op het oppervlak werd een microkristallijne waslaag aangebracht ter

bescherming. Deze werd aangebracht met behulp van borstels en na uitharding opgewreven met niet pluizende doeken (afb.10).

RESTAURATIEVE INGREPEN

De drietand die de figuur van Britannia vasthoudt werd reeds meerdere malen vervangen. Tijdens de laatste restauratie (2004) werd beslist een nieuw exemplaar te vervaardigen in verkoperd aluminium. Het voordeel van het lage soortelijke gewicht van aluminium werd gecombineerd met een oppervlak dat overeenstemt met de rest van de sculptuur. De huidige schade is zowel fysisch als chemisch van aard. Een nieuwe barst en een lichte

speling zijn merkbaar op het hechtingspunt ter hoogte van de hand en de koperlaag is over het gehele oppervlak aan het afbladderen (afb. 11a, 11b en 11c).

De drietand werd zorgvuldig gede-monteerd. Ter vervanging van de oude bevestiging met een stuk koperen buis werd nu een dikwandige bronzen buis (6mm wanddikte) aangebracht. Deze werd in de hand bevestigd met een UV-bestendige epoxyhars (AKEPOX 5010). De uiteinden van de twee delen van de drietand werden passend en op maat van de bronzen buis gemaakt. Een dunne epoxylaag werd aangebracht om het geheel te borgen en de schuifkrachten op te vangen. De aluminium drietand werd ontdaan

Afb. 11a
Oude herstelling ter hoogte van de hand, na verwijderen drietand
(© Metafose).

Afb. 11b
Afladeren van de koperlaag op de aluminium drietand (© Metafose).

Afb. 11c
Actieve corrosie van het aluminium (© Metafose).

Afb. 12a
Gedenkplaat voor behandeling (© Metafose).

Afb. 12b
Gedenkplaat na behandeling (© Metafose).

van de koperen afwerkingslaag en opnieuw beschermd met een epoxy grondverf. Het geheel werd daarna geïntegreerd met behulp van acrylverf (cfr. de oudere restauraties).

De gedenkplaat die zich boven de ingang van de crypte bevindt, is slecht leesbaar geworden door een vervagend contrast tussen de letters en de achtergrond. De achtergrond bevat oppervlaktevuil en is vlekkerig. Tijdens de reinigingstesten werden sporen van een goudkleur teruggevonden in de diepten van de letters. Dit werd ook bevestigd door een micro-chemische test. De plaat werd gereinigd en de letters werden opnieuw verguld (afb. 12a en 12b).

NOTEN

1. OTTEN, E., NAYLOR, J. en NAYLOR, A., 'Het monument ter nagedachtenis aan de Britse officieren, onderofficieren en soldaten gesneuveld in 1815 bij de slag van Waterloo, begraafplaats van Brussel, Evere', *Monumenten, Landschappen en Archeologie*, 24/6 (2005), p. 44.
2. LECLERCQ, C., *Jacques de Lalaing. Artiste et homme du monde (1858-1917)*, Brussel, 2006, p. 213.
3. OTTEN, E., NAYLOR, J. en NAYLOR, A., *op. cit.*, pp. 41-56.

The Waterloo Memorial in Evere - The restoration of Britannia

The Waterloo Memorial in the cemetery in Evere is a memorial to the British soldiers killed in the Battle of Waterloo in 1815. The monumental group of figures with the allegoric figure of Britannia was designed by Belgian sculptor Jacques de Lalaing (1858-1917) and executed in electrotyping in 1888 by the company Alker in Haren.

The plinth of stone blocks, designed by architect Oscar Geerling, has the shape of an enlarged sarcophagus. It rests on a rectangular natural stone base, below which there is an underground crypt.

The monument was inaugurated on 26 August 1890 by the cousin of Queen Victoria, Prince George, the Duke of Cambridge.

Electrotyping was a very promising alternative for the more traditional bronze casting in the 19th century. For the reproduction of existing works it required less material and labour, which significantly reduced the price. So a flourishing industry grew up in which above all grave art and ornaments were executed using the new procedure - but also a large number of public monuments.

The Commonwealth War Graves Commission is tasked with the upkeep and maintenance of the memorial, at the behest of the UK Ministry of Defence. In the run-up to the 200th anniversary of the Battle of Waterloo in May 2015, the decision was taken to restore the monument in full. The architectural firm AVAPARTNERS ARCHITECTS & PLANNERS, specialising in restorations of monuments and listed monuments, was granted the assignment, and for the sculpture worked together with Metafose, a specialist in metal restoration.

Opdrachtgever:

Commonwealth War Graves Commission

Architectenbureau:

AVAPARTNERS ARCHITECTS & PLANNERS, Gent

Conservator-restaurator metalen sculpturen:

Metafose, Derek Biront, Borgerhout

Aannemer sokkel en crypte:

NDS, Deinze

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basyn, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Murielle Lesecque, Cecilia
Paredes en Brigitte Vander Bruggen.

EINDREDACTIE IN HET NEDERLANDS

Paula Dumont

EINDREDACTIE IN HET FRANS

Stéphane Demeter

SECRETARIAAT VAN REDACTIE

Murielle Lesecque

COORDINATIE VAN ICONOGRAFIE

Cecilia Paredes

COORDINATIE VAN DE DOSSIER

Jean-Marc Basyn

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Jean-Marie Bailly, Jean-Marc Basyn,
Derek Biront, Françoise Boelens, Thierry
d'Huart, Jan De Kesel, Paula Dumont,
Marie-Pierre Dusausoy, Christian
Frisque, Mieke Goegebuer, Pierre-Yves
Lamy, Catherine Leclercq, Harry Lelièvre,
Murielle Lesecque, Christian Spapens,
Anne Van Loo.

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels, Erik Tack,
Data Translations Int.

NALEZING

Koenraad Raeymaekers, Wim Kenis,
Griet Meyfroot, Coralie Smets en de leden
van het redactiecomité.

VORMGEVING

The Crew Communication

DRUK

IPM Printing

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt, Brigitte Vander Bruggen
bpeb@gob.irisnet.be

BEDANKINGEN

Hans Blanchaert, Philippe Charlier,
Julie Coppens, Thierry d'Huart, Mathilde
Lebrun, Georges Mayer, Marc Meganck,
Coralie Smets, Tom Verhofstadt.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Arlette Verkruyssen, directeur-generaal
van Brussel Stedelijke Ontwikkeling/
Gewestelijke overheidsdienst Brussel,
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd onder de
verantwoordelijkheid van de auteurs. Alle
rechten voor het reproduceren, vertalen of
herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en Landschappen –
Cel Sensibilisatie
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://www.erfgoed.brussels>
broh.monumenten@gob.irisnet.be

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

LIJST MET AFKORTINGEN

ARA – Algemene Rijksarchief
ARB – Académie royale de Belgique
CIDEP – Centre d'Information, de
Documentation et d'Étude du Patrimoine
DCBSO – Documentatiecentrum van
Brussel Stedelijke Ontwikkeling
DML – Directie Monumenten en
Landschappen
GOB – Gewestelijke Overheidsdienst
Brussel
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor het
Kunstpatrimonium / Institut royal du
Patrimoine artistique
SAB – Stadsarchief Brussel

ISSN

2034-578X

WETTELIJK DEPOT

D/2016/6860/019

Cette revue paraît également en Français
sous le titre *Bruxelles Patrimoines*.